Олег Полянський

Валентин Мороз: постать на тлі епохи[*]

Постать Валентина Мороза – історика, громадського діяча, публіциста, дисидента-шістдесятника, журналіста, письменника вже понад 40 років посідає особливе місце в суспільно-політичному та науковому житті України. Причому незалежно від того, чи працював він викладачем в радянському інституті, чи відбував ув'язнення в тюрмі, концтаборі, перебував в еміграції, чи викладає в навчальних закладах незалежної України.

Валентин Мороз, уродженець Волинського краю, випускник історичного факультету Львівського університету (1958), якого в аспірантуру не пустили через політичні переконання. Спочатку вчителював, згодом усе ж таки викладав у Луцькому та Івано-Франківському педагогічних інститутах. Належав до покоління шістдесятників, яке після придушення збройного підпілля ОУН та УПА в середині 1950-х років, в умовах переходу до мирних форм боротьби з тоталітарним комуністичним режимом, у роки так званої «хрущовської відлиги», вперше зробило спробу порушити гостроактуальні проблеми буття української нації. Але, відлига закінчувалася й радянський режим дрейфував до «брежнєвського неосталінізму». Відтак – арешт і перший термін ув'язнення (1965-1969).

Там, у Мордовському концтаборі, в 1967 р. написав свій перший блискучий есей «Репортаж із заповідника ім. Берії» (датований, до речі, 15 квітня 1967 р. – своєрідний подарунок собі на 31-річчя). Відбувши чотирирічне ув'язнення, був звільнений. За неповний рік на свободі (1 вересня 1969 р. - 1 червня 1970 р.), тобто дев'ять місяців, написав ще три відомі есеї: «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка Опору», що стали класикою українського самвидаву. Їх читали, обговорювали та поширювали у машинописних копіях та рукописах у багатьох українських спільнотах, починаючи від студентських і закінчуючи кабінетами кадебістських слідчих, не говорячи про українську діаспору. Його ім'я звучало в ефірі радіо «Свобода»,

[*] Полянський Олег. Валентин Мороз: постать на тлі епохи // Мандрівець. – 2009. – № 6. – С. 83–88.

яке «глушили» радянські спецслужби чинячи всілякі перешкоди поширенню вільної української думки.

Знову заарештований 1970 р., був засуджений на 14 років ув'язнення за статтею «антирадянська агітація і пропаганда». Провів у в'язниці ще 9 років. У 1979 р. відбувся обмін п'яти дисидентів, серед яких був й українець Валентин Мороз, на двох радянських шпигунів, і він опинився за кордоном. Після цього два роки жив у США, працював у Гарвардському університеті. В 1981 р. переїхав до Канади, працював у Торонто, видавав цікавий часопис **«Анабазис».** Уперше після екзилю побував в Україні у 1990 р., а з наступного року В. Мороз працює в Україні – в Українській академії друкарства, Львівському державному університеті фізичної культури. Фаховий історик, який має своє оригінальне бачення, як історичного минулого, так і сьогодення України. Його трактування історичного процесу в Україні не вписується у звичні історіографічні схеми. В історичній науці, як і в громадському житті, В. Мороз займає особливе місце і посідає свою окрему нішу.

Аналіз його публіцистичної та наукової спадщини, дозволяє згрупувати її за такими хронологічно-тематичними блоками:

1. Самвидавівські есеї, що побачили світ ще під час ув'язнення В. Мороза у видавництві «Сучасність» 1975 року [1].

2. Тексти лекцій, які він читав у Гарвардському університеті, Українському Вільному Університеті у Мюнхені, Українському Католицькому Університеті у Римі, видані окремою книжкою [2].

3. Цикл публікацій у часописах «Анабазис», «Сучасність» [3].

4. Монографія «Україна у двадцятому столітті», вперше опублікована у Тернополі 1992 року [4], друге, доповнене видання – у Львові 2005 р. [5].

5. Новітні науково-публіцистичні праці: «Молодь і процес сучасного українського державотворення» [6], «Націоналізм XXI століття» [7], «У пошуках українського Піночета?» [8].

6. Інтерв'ю у пресі [9], виступи на радіо й телебаченні.

У цих працях увесь В. Мороз: його зацікавлення, методологічні принципи, трактування історичного процесу, неординарний стиль, філософія мислення, темперамент, безкомпромісність.

Отже, самвидавівські есеї. Саме вони, поруч з працею І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму», Є. Сверстюка «Собор у риштуванні», М. Осадчого «Більмо», Ю. Бадзя «Право жити», неопублікованими поезіями та «Щоденником» В. Симоненка, поезіями М. Холодного, колективними заявами протесту проти русифікації України та арештів української інтелігенції були найпопулярнішими самвидавівськими матеріалами, які нелегально поширювалися, читалися і обговорювалися в національно свідомих українських спільнотах й сприяли збереженню та кристалізації національної ідентичності. Власне український самвидав, в особі його творців і читачів, був одним з проявів руху Опору комуністичному тоталітарному режимові.

«Репортаж із заповідника ім. Берії» В. Мороз написав в ув'язненні у мордовському концтаборі в квітні 1967 р. Підготовка такого матеріалу в умовах ув'язнення, його передача поза межі зони – це тема окремого дослідження. Гадаю, що абсолютно зрозуміло – це був подвиг у повному розумінні цього слова. Вперше в історії української публіцистики, а можливо і взагалі, було здійснено аналіз діяльності, а не лише критика, нащадків Єжова і Берії – всесильного монстра КГБ. Автор детально і послідовно проаналізував не лише антиукраїнську, а й антилюдську діяльність цього «ордену», зазначаючи, що так звані інакодумці, засуджені за «антирадянську агітацію і пропаганду» - це «просто мислячі, духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських стандартів, що їх дбайливо охороняють кадебісти» [1, с. 24-25]. Він розкриває суть КДБ, його кадровий потенціал, методи діяльності. При цьому характеризує особливості комуністичної системи, яка власне й могла існувати завдяки тотальному контролю КДБ. Цю систему В. Мороз називає «царством жаху». «Жах, - продовжує В.Мороз, - наповнив дні і ночі, жах носився у повітрі, і одна згадка про нього паралізувала мислення. Мета була досягнута:

люди боялися мислити, людський мозок переставав самостійно породжувати критерії і норми і вважав за нормальне приймати їх готовими. Деспотія починає своє літочислення з того часу, коли людина перестає сприймати насильство над собою як зло і починає усвідомлювати його як нормальний стан речей… Виросло покоління людей зі страху і на руїнах особистості і здійнялася імперія гвинтиків» [1, с. 36].

Варто звернути увагу, що, навіть тут, в есеї про КДБ, простежуються методологічні принципи В. Мороза, його філософія історії. Аналізуючи природу творчості він зазначає: «… історія прогресу – це історія розвитку особистості. Так звана маса нічого не творить – це будівельний матеріал історії. …Виникнення нового (прогрес) можливе тільки як переступання через існуючу норму, як поява раніше не існуючого»; «Коли людина стає інакомислячою, вона не руйнує суспільну норму, а навпаки – робить її повнокровнішою… Для досягнення єдності зовсім не обов'язкова одноманітність» [1, с. 28-30].

У розділі «Оргія на руїнах особистості» особливо чітко виражена історична концепція Валентина Мороза: «Принципова різниця між так званими точними науками і гуманітарними, що стоять однією ногою на площині логіки, другою ж – на площині ірраціонального»; «Історик, навіть безсумнівно впевнений у своїй істині, ніколи не зможе так переконливо, наочно показати причини історичного явища: він не зможе поставити експеримент, він має справу з абстракцією» [1, с. 41, 42]. Ці роздуми Валентина Мороза були співзвучними з тогочасними історичними концепціями світової історіографії й набагато випередили догматичне мислення режимних радянських істориків. Більш того, ще тридцять років тому він писав про те, до чого нині лише «доходять» постмодерні інтерпретатори історії – ***«Головний урок історії полягає в тому, що люди не беруть від історії ніяких уроків».***

Національна проблематика завжди в центрі уваги В. Мороза – у самвидавівських есеях, наукових працях, радіопередачах, інтерв'ю. Так, у статті **«Мойсей і Датан. Відповідь білоруській поетесі Євдокії Лось»**, автор розглядає різні аспекти національного питання, зокрема проблему національної вторинності. Він наголошує, що творити загальнолюдські цінності можна, лише

будучи глибоко національним, доводить, що у повноцінної духовно людини, Вітчизна повинна бути найвищою цінністю. «Нація – найсвятіше. Нація – це синтеза усього духовного, чим володіє людина, – пише В. Мороз. … Нація може жити тільки тоді, коли є люди готові за неї вмерти…, коли її сини вірять що їхня нація богообрана, вважають свій народ найвищим витвором історії. І разом з тим я знаю, що мій народ особливий, найкращий. Мій народ – окраса землі. Мій народ – стріла з Божественного лука. Так промовляє моє серце» [1, с. 71].

Особливе місце у творчій спадщині В. Мороза посідає есей **«Серед снігів»**. Написаний у лютому 1970 р. як реакція на «покаянну» заяву І.Дзюби, він порушує надзвичайно важливу і делікатну тему моральної відповідальності еліти нації перед суспільством. Автор наголошує, що основна моральна проблема, яку залишила по собі сталінська доба – це девальвація слова, яка потягла за собою девальвацію всіх понять. У таких умовах покоління шістдесятників, до яких належали і сам автор й І. Дзюба, «повернули втрачену вагомість словом і поняттям, заставили людей знову повірити у реальність духовного світу». Це й була місія шестидесятників: принести в замерзлу українську дійсність іскру одержимості. «Та й сама Україна, – пише В.Мороз, – це квітка, що виросла серед снігів. Україна – це квітка-ломикамінь. Українська живучість – це алогізм, ірреальність, парадокс… Україна живе завдяки іншій логіці – логіці одержимості» [1, с. 82]. Багато уваги автор приділяє аналізу відомої праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Що з русифікацією треба боротися знали. Але цього було недосить. Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. «Якраз у цьому сенс Дзюби та інших шестидесятників у тій іскрі одержимості, яку вони принесли в заморожену українську дійсність. … Люди шукали в книзі І. Дзюби не аргументів – вони шукали там віру, заряд одержимості. … Сенс таких постатей, як Дзюба, – в апостольському горінні… Біймося втратити святе полум’я одержимості» [1, с. 84, 85].

Валентин Мороз ставить І. Дзюбу та його працю на високий національний п’єдестал: «Склалося так, що найвагомішим документом

сучасного українського відродження його сконденсованим виразом стала Дзюбина книга. Світ вивчає теперішню Україну «через Дзюбу». Дзюба став символом… Щербата українська доля поклала на його плечі тягар символу. І скидати його під ноги – недостойно. Надто багато написав і сказав Дзюба, щоб носити тепер письмові виправдовування до Козаченка. Дзюба забув про тисячі і тисячі людей по всій Україні, для яких він вже став богом» [1, с. 90].

Тому так болісно, справедливо і водночас делікатно реагує Валентин Мороз на «покаянну» заяву І. Дзюби: «Дзюба став для людей Богом – і вони повірили. Його заява дихнула морозом нігілізму на тонесенькі паростки віри. … Потрібно було вбити віру, окриленість, загасити іскру одержимості і повернути людей знову у стан жовчного нігілізму. Потрібно було забрати в людей приклад, що їх зігрівав, переконати що їхній бог – це зовсім не бог, а бутафорія» [1, с. 91, 80].

Важко заперечити цим переконливим аргументам В. Мороза. Зрештою, він не оголошує Дзюбі «смертного вироку», а толерантно зауважує: «Ми не хочемо, щоб Дзюба вмирав. Ми хочемо, щоб він знову спалахнув чистим полум’ям одержимості – бо це найбільше багатство при сучасній українській замороженості» [1, с. 101].

Вслухайтеся, як по-сучасному звучать слова написані близько сорока років тому: «Українське відродження потребує людей нової якості, аристократів духу. Ми звикли по-плебейському реготати над словами «шляхта» і забули, що від нього походить також «шляхетність». Найбільше лихо України в тому, що постійні лихоліття зробили з нас націю плебеїв. А будівничі, елітарні якості може мати тільки аристократ» [1, с. 93].

«Хроніка Опору» – четверта самвидавівська праця В. Мороза. Праця про гуцульське село Космач, його історію, традиції, незалежний характер мешканців, про унікальний фольклор та церковну архітектуру, зокрема Довбушівську церкву, іконостас якої кінорежисер Сергій Параджанов взяв для зйомок відомого фільму «Тіні забутих предків» і «забув» повернути, про нищення радянським режимом пам’яток українського мистецтва та багато інших проблем, які постали перед західними українцями, зокрема гуцулами

Космача, у повоєнний період. Як і в попередніх роботах, Валентин Мороз «за окремими деревами, не втрачає з поля зору всього лісу». Тому знайдемо тут й історичну оцінку опришківського руху, характеристику Берестейської унії, й висвітлення економічних та духовно-культурних проблем гуцульського села, й аналіз гостроактуальних питань асиміляції та напівосвіти. «Напівосвіта, – наголошує він, – це коли у людини спочатку вкрали традиції, а потім дали освіту. Напівосвіта – це коли культура не виростає органічно з власного коріння, а на натовкається в людину поспіхом, за п'ятирічку – за скороченою програмою. Напівосвіта – це коли доросли до того, щоб розуміти цінність космацьких ікон, але не доросли до переконання, що красти ікони з Довбушівської церкви – не можна» [1, с. 121] .

Звичайно аналізувати сьогодні ці блискучі за формою та гостроактуальні за змістом праці відносно легко. Все залежить від таланту та мети, що її ставить перед собою рецензент. Але спробувати проникнути в глибинні причини їх написання і оприлюднення, коли автор добре розумів чим це для нього може закінчитися, значно складніше. А втім – це потрібно зробити. Надто вагомою була постать Валентина Мороза, його праці та діяльність в українському русі Опору 60-80-х років минулого століття. Потрібно дослідити всю його спадщину, включаючи і поетичну, щоб скласти повноцінну картину.

Багато для розуміння внутрішніх причин його поведінки під час слідства й ув'язнення дає есей «Замість останнього слова». В ньому він у властивому йому публіцистичному стилі розкриває причини і наслідки свого арешту, пояснює суть свої безкомпромісної позиції: «В 1965 році Мороз був ніким, невідомим викладачем історії … Тепер його знають… Єдиний Мороз, з якого ви мали б велику користь – це покірний Мороз, що написав покаянну заяву. Це був би дійсно приголомшливий удар для всього свідомого українства. Але такого Мороза ви не дочекаєтеся ніколи. …Буває мовчання голосніше від крику. І знищивши мене, ви не зможете його заглушити. Знищити легко, але чи задумувались ви над такою істиною: знищені часом важать більше ніж живі. Знищені стають прапором. … Випало мені…Тяжка це місія. Сидіти за гратами

нікому не легко. Але не поважати себе – ще важче. І тому будемо битись!» [1, с. 137, 138, 139, 140].

Проте за цими крицевими словами, стояла тонка і вразлива душа, яка гостро відчувала не лише кривди заподіяні українському народові тоталітарним комуністичним режимом, а й біль розлуки з родиною. Вчитайтеся уважно в рядки його поезії в прозі, наприклад твір **«Гостинець»**. В основі – спілкування з сином під час побачення в тюрмі. Цей твір відкриває нам ще одну грань таланту В. Мороза – високе поетичне чуття, вишукану естетичну концепцію. Небагато в його спадщині таких поетичних рядків, які просякнуті Великим болем… Інколи здається, що він свідомо заганяє себе в жорсткі рамки публіцистичності. І лише зрідка прохоплюються ліричні, вражаючі поетичні рядки, як от:

«Ще день, ще ніч – завтра…

Увійдеш до мене із серпневого дня – засмаглий, чорноокий, у вишиваній сорочці з темно гарячими грудьми…

У холоді сирих вуглів, у ненагрітому царстві сірого зимна – явишся мені золотим птахом з далекої Волі.

…І на всьому, з чим явишся, горітиме поцілунок волі: на гарячому вишитті з Гуцульщини, на окрилености погляду і на мелодії слів. І вже не винесу тобі гостинця, що ніс через дорогу заєць, бо ти вже завеликий. Будеш сидіти за столом на тамтому боці. З плечима, що вже зарисувались по-чоловічому твердо. Будеш чекально приглядатися до мене: а з чим прийшов?

І за кожним разом все більше голоду в твоїх очах, і кожного разу все тяжчають гостинці, що їх приношу тобі» [1, с. 141].

А ось ще одна поезія в прозі – «Перший день», яка продовжує болючу тему тюремного ув’язнення – своєрідні «в’язничні думи»:

«Перший тюремний день – це безкінечність, заповнена болем. Абсолютно все: звуки, запахи, розміри, слова – зіткане з болю.

Перший тюремний день – це людина без шкіри. Кожний спогад – розпечена крапля, кожна думка – жарина.

Перший тюремний день – світ, розрубаний на дві половини. Розрубано посередині кожний нерв. Основа, з якої родиться *хочу*, – тут. А корінці якими воно занурюється у товщу буття – лишилися відрубані, там. …І кожного разу - свіжий біль.

Перший день – це рослина з повислим у повітрі корінням, яке ні до чого не може прирости в порожнечі, і це найбільша мука, бо сенс коріння – у тому, щоб приростати.

Найстрашніше – замріятись. …

Сильним – трудно. Усі їхні *хочу* дуже великі – ті, що привели за грати, і ті, що поривають на волю. Ні, то не поєдинок *хочу і мушу*. То битва двох сатанинських *хочу* …

Слабим – спокійно. Їхні хочу – маленькі і мляві, вони ніколи не зрушать людину з місця. Часом і в таких заговорить *хочу* – але потім навіки німіє, загіпнотизоване страхом перед тюрмою. Ці не доп'ють до дна, злякані гірким, і ніколи не знатимуть *смаку*.

Прийде час, і з кінчиків-ран повиростають нові корінці, приростуть до нового грунту і вбиратимуть нові соки, щоб нагодувати вічно голодне людське *хочу*. Біль загусне і перетвориться у постійну, тривку тугу – важку і темну, як смола. З кожним днем смола буде світліти і тверднути, аж поки не закам'яніє у *прозорий кришталь чекання*» [1, с. 145, 146].

Крім того, Валентин Мороз цікавий, оригінальний поет, який тонко відчуває слово, так, як відчував його ще один відомий дисидент-політв'язень – Василь Стус. У невеличкій поетичній спадщині В.Мороза помітна спорідненість тональної образності та лексики обох Лицарів Духу. Вслухайтеся: «прозоро ллється шклінь», «в тоненькі жала зір блакитно дзвонить холод», «У громі – Бог. А ти зробись камінням», «затрубить вітер, сивий внук Сварога»…

Своєрідними перехідними працями дисидента – вигнанця стали тексти лекцій, що їх він читав у Гарвардському університеті, Українському Вільному Університеті у Мюнхені, Українському Католицькому Університеті в Римі. У 1982 році вони вийшли у Торонто під назвою «Лекції з історії України» [2]. До

книжки ввійшли такі праці: «Рух шістдесятників», «Мова і нація», «Національне питання в СРСР», «Геополітичні підстави української державности». Всі вони були присвячені актуальним питанням новітньої історії України, в першу чергу національному рухові у всіх його проявах у повоєнні роки. Автор розглядає національне питання в СРСР, зокрема проблеми функціонування української мови, докладно аналізує явище шістдесятництва та український самвидав, обґрунтовує геополітичні основи української державності. Це були перші публічні лекції Валентина Мороза після тринадцятирічного ув'язнення. Тобто, досі він не мав змоги професійно працювати як історик, не користувався архівами і бібліотеками, а спілкування з побратимами по духу і долі обмежувалося «зеківською зоною», але вже у своїх перших виступах продемонстрував добротне володіння матеріалом теми, предметом дослідження, вишуканим полемічним стилем викладу. Впадає у вічі наукова передбачливість автора, який своєю історичною логікою неспростовно доводить неминучість розпаду «імперії зла» – СРСР.

У лекції «Рух шестидесятників» Валентин Мороз докладно і послідовно висвітлює його ґенезу на фоні суспільно-політичних процесів, що відбувалися в УРСР. На його думку початки шістдесятництва слід виводити від Олександра Довженка, його трактування ролі інтелігенції як духовної еліти в історії. Не менш цікаве спостереження – на зламі50-60-х років шістдесятництво почалося із поетичного самвидаву, авторами якого були Л Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, а завершилося поетичним українським кіно (фільми Л. Осики, Ю. Ільєнка). Поза тим, в Україні з'явився політичний самвидав з такими яскравими постатями як І. Дзюба, В. Чорновіл, М. Брайчевський та ін., врешті – на зламі 60-70-х років стали поширюватися власні праці В. Мороза.

Варто звернути увагу, що в аналізованій статті він пояснює причини та обставини появи відомого есею «Мойсей і Датан». Як завжди, у центрі уваги автора – Україна, висловлюючись словами В. Симоненка: «Хай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою говорю». Він не протиставляє загальнолюдське і національне, але визначальним безперечно є національне. Взагалі, зауважує

автор, національне почуття це щось таке, що найменше піддається прогнозуванню. Національне все в підсвідомості. Завжди виграє той, хто є оптимістом, хто вірить у ту підсвідому національну стихію, в ту субстанцію, яка є українською і ніякою іншою в вашій душі. «Для мене, – наголошує В. Мороз, – найсвятіше людське право – це право бути Українцем. Я можу підписатися під тими словами англійця, який казав, що світ, у якому не було б Англії, його не цікавить. Україна є для мене найвищою вартістю, через яку я не можу ніколи переступити» [2, с. 35].

Власне, ось цей морозівський імператив: «Україна є для мене найвищою вартістю» основа всіх його писань, в т. ч. лекції «Мова і нація». Тема її залишається актуальною і тепер, зважаючи на мовну ситуацію в Україні. Роздуми автора про те, що мова є найпершим символом нації, що це не лише засіб спілкування, а код більш глибинний, психологічний і містичний, який об'єднує націю, поєднуються із запитаннями: чи дійсно нація рівнозначна мові? Навівши багато конкретних прикладів, В. Мороз, стверджує, що нація і мова зовсім не є ідентичні, а співвідношення «мова і нація» є дуже нестандартне. «Нація – це Щось з великої літери, Щось містичне…, Націю творять не якісь там окремі історичні обставини, націю творить силове поле землі. Те, що в нас є від Бога, духовність наша і загальна вітальна сила… Я вважаю, що нація витворяється там, де є силове духовне поле. І скільки б цю територію хтось намагався асимілювати, вона завжди відродиться в окрему націю. Нація – це значно глибше, ніж мова… Мова – це вершечок. … Повноцінна нація постає тоді коли нарешті над усіма компонентами зводиться будівля, яка називається державою. Просто потрібно відчути те, що Україна є незнищенною, вічною. Тоді не буде питання чому… Це те ж саме, що віра в Бога. Атеїстові ніяк нічим не доведеш, що Бог є. Це можна тільки відчути, повірити і тоді все ясне, непотрібно ніяких питань» [2, с. 52, 56, 65].

Без сумніву, у цих своїх трактуваннях проблем нації, як зрештою й інших, В. Мороз йде від Д. Донцова. А скажімо, лекція «Геополітичі підстави української державности» ґрунтується на концепціях Юрія Липи. Не менш цікавою, полемічною, більш того – прогностичною є лекція «Національне

питання в СРСР». Аналізуючи історичне минуле й тогочасні проблеми в СРСР, автор, знову ж таки, доходить висновку: «Україна – це ключ до європейської рівноваги». Хіба ця теза втратила нині актуальність?

Література

1. Валентин Мороз: есеї, листи й документи. – Мюнхен: Сучасність, 1975.
2. Валентин Мороз. Лекції з історії України. – Торонто, 1982.
3. Мороз В. Шестидесятники – чому і звідки? // Анабазис. – 1981. – Ч. 6; Голод 33-го року – міфи і факти // Анабазис. – 1983. – Ч. 13; Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору // Анабазис. – 1985. – Ч. 22; Мороз В. Голод 33-го року й українізація – паралелі та взаємозалежності // Сучасність. – 1983. – жовт. та ін.
4. Мороз В. Історія України XX ст. – Тернопіль, 1992.
5. Мороз В.Я. Україна у двадцятому столітті. Етап перший 1900-1920 рр. – Львів: Ліга-Прес, 2005.
6. Мороз В. Молодь і процес сучасного українського державотворення. – Львів, 2002.
7. Мороз В. Націоналізм XXI століття. – Львів, 1997.
8. Мороз В. У пошуках українського Піночета? – Львів, 1999.
9. Мороз В. Ющенко займається самогубством // Експрес. – 2009. – 14-15 лют.